

УНИВЕРЗИТЕТ ПРИВРЕДНА АКАДЕМИЈА
У НОВОМ САДУ

уз подршку

МИНИСТАРСТВА НАУКЕ,
ТЕХНОЛОШКОГ РАЗВОЈА И ИНОВАЦИЈА

ЗБОРНИК РАДОВА
II МЕЂУНАРОДНОГ НАУЧНОГ
ТЕМАТСКОГ СКУПА

**”КУЛТУРА СЕЋАЊА:
ДЕЦА У РАТУ
И ИЗ РАТА”**

2025. Нови Сад

Стручни рад

ДЕЦА РАТА: НАСЛЕДНИЦИ ТИШИНЕ

Апстракт: Тема рада су деца рођена или одрасла током ратова на Балкану 1990-их, која се суочавају са бројним изазовима који имају последице на њихов живот. Та деца имају различита искуства, али заједничко им је одрастање у околностима екстремне несигурности, насиља и трауме. Често су била обележена траумом, а нека су и била жртве директног насиља, али су такође претрпела и последице социјалне и економске дестабилизације, губитка породице (не увек као физичко одсуство), одузимања основних људских права и патњу због конфликта.

Циљ рада је показати на који начин култура сећања обликује контекст мира кроз искуства деце која су рођена и одрасла у условима рата, разумела и процесуирала своју прошлост. *Методолошки оквир рада заснован је на квалитативном истраживању* кроз студије случаја двојице младића који су зачети током рата - један је дете силовања, други не. Критеријуми за одабир су били лични контакт и релевантност актера. Иако нису директно искусили рат, они су погођени последицама сукоба кроз наслеђене трауме, колективно памћење и постратно друштвено окружење. Закључује се да је превазилажење траума могуће кроз едукацију, друштвене програме и психолошке терапије. *Разумевање је кључно у процесу изградње мира, јер омогућава дубље разумевање утицаја рата на нове генерације. Оно доприноси развоју позитивног односа према историји, уз наглашавање важности узајамног поштовања и вредности мира.*

Кључне речи: деца рата, култура сећања, наслеђене трауме, колективно памћење, мир.

1 Центар за подстицање дијалога и толеранције Чачак, svetlana.jankovic.cacak@gmail.com

1. Увод

Ратови остављају дубоке трагове не само на политичкој и економској сцени, већ и у животима појединаца, нарочито најмлађих. Деца која одрастају у ратним зонама или непосредно након сукоба носе терет колективне и личне трауме која се често не изговара, већ ћути. Њихово детињство је прекинуто, а искуства која проживљавају обликују њихов идентитет, емотивни развој и доживљај света. „Дете које је видело како му убијају родитеље, никада више неће бити дете” (Wiesel, 1958). Актуелност ове теме потврђују бројни савремени сукоби широм света, у којима деца нису само невини посматрачи, већ и директне жртве насиља, расељавања, губитака и социјалне нестабилности. Као што је истакао психоаналитичар Доналд Виникот: „Нема такве ствари као што је беба – увек постоји беба и њено окружење” (Winnicott, 2000), што нас подсећа да развој детета не може бити схваћен изоловано од друштвеног контекста, нарочито у условима сукоба и разарања.

Сукоби у Босни и Херцеговини, Хрватској и на Косову оставили су неизбрисиве последице на друштвену и социјалну структуру региона. Вишегодишњи конфликти нису утицали само на непосредне жртве рата, већ су имали и дубоке последице на децу и младе који су били рођени или су одрасли у време ратних збивања. Они су били сведоци, али и активни учесници у догађајима као што су разарање породица, расељавање, стрес и губици који су обележили њихово детињство и одрастање. Та деца су често одрасла у окружењу испуњеном страхом, несигурношћу и неповерењем, што је у великој мери обликовало њихову личну и колективну идентитетску перцепцију.

Деца рођена или одрасла током ратова на Балкану 1990-их година представљају један аспект разумевања дугорочних последица ратних конфликта на нове генерације. Како ратни сукоби остављају дубоке трагове у друштвима, тако и деца која су одрасла у таквим условима постају носиоци сећања и културних представа. Истраживање њихових искустава, односа према прошлости и начина на који се носе с ратним траумама може значајно допринети разумевању процеса помирења и изградње мира.

Циљ овог рада је анализа положаја деце у контексту ратних сукоба, са посебним освртом на психолошке, друштвене и културне последице које рат оставља на њих. Рад се бави питањем на који начин рат обликује идентитет деце, како се она носе са губицима и траумама, као и којим језиком — или његовим недостатком, тишином — комуницирају своја искуства. Ова студија тежи да истражи на који начин културни, друштвени и политички процеси обликују меморију и како се она користи у савременим друштвима која се суочавају са својом прошлошћу.

У истраживању ће се користити комбинација квалитативних и квантитативних метода како би се добила детаљна слика о искуствима деце која су одрасла током рата. Интервјуи са учесницима, као и анализа архивских докумената и историјских извора, омогућиће дубљи увид у њихове личне приче и начин на који доживљавају културу сећања. Истраживање ће се фокусирати на питање како ратна сећања утичу на идентитет и процесе помирења.

Чланак је организован у неколико кључних делова. Након увода разматра се теоријски оквир о култури сећања, ратној трауми и улози деце са акцентом на значај у процесима помирења. Затим следи детаљно излагање историјског контекста ратова на Балкану 1990-их и њихове последице по младе људе. Следећи део је посвећен методолошком приступу који комбинује квалитативне технике као што су студија случаја, интервјуи и наративне анализе да пружи дубљи увид у индивидуалне трауме и друштвене процесе који обликују опоравак појединаца након ратних искустава. Потом су анализирани резултати и размотрен утицај културе сећања на изградњу мира. Коначно, у закључку су разматрани налази, као и препоруке за будућа истраживања и практичне политике у контексту помирења и изградње мира.

2. Култура сећања, ратна траума и улога деце у изградњи мира

Култура сећања представља начин на који друштво памти и обрађује историјске догађаје, посебно трауматичне као што су ратови. У овом контексту, теорије о култури сећања укључују разматрање како колективно памћење обликује идентитет и како друштво интерпретира прошлост. Постконфликтне земље као што су Југославија, где је култура сећања на ратне догађаје још увек веома контроверзна, што изазива дубоке поделе у друштву. Процеси као што су помирење и изградња мира често зависе од начина на који се прошлост памти и интерпретира. „Култура сећања није само израз историје; она је такође динамичан процес који обликује будућност” (Assmann, 2010).

Психолошки и социјални ефекти ратних траума су дубоки, а посебно се одражавају на децу која су одрасла у ратним зонама. Траума може бити преношена са генерације на генерацију, што је концепт који се назива наслеђеним ефектима. Деца која су одрасла током ратова на Балкану 1990-их често показују знаке ПТСП-а² и других психолошких поремећаја који утичу на њихову перцепцију мира и конфликта. „Траума коју деца доживе током рата не остаје само као лична патња; она утиче на читаву будућу генерацију” (Nerman, 1997).

Изградња мира подразумева процес који укључује помирење, деескалацију конфликта и формирање мирољубивог друштва. Теорије о помирењу наглашавају важност искреног дијалога и процеса који омогућавају друштву да се опорави од ратних траума. Програм за помирење у Јужној Африци након апартхејда, који се базирао на принципима истине и помирења, био је значајан пример како постконфликтна друштва могу радити на изградњи мира. „Изградња мира не значи само крај оружаног сукоба, већ и процес који подразумева друштвену правду, помирење и обнову поверења” (Galtung, 1996).

Деца у постконфликтним друштвима играју кључну улогу у процесима

2 Посттрауматски стресни поремећај (ПТСП) представља анксиозни поремећај који се јавља код неких особа након што су биле изложене опасном догађају. Особе које пате од посттрауматског стресног поремећаја осећају напетост и страх чак и када нису више у опасности.

помирења, јер често представљају будућност и могу бити носиоци нових вредности. Њихова перцепција прошлости и будућности може утицати на целокупни процес изградње мира. У Колумбији, деца која су рано укључена у иницијативе помирења, као што је учешће у активностима у којима се промовише међусобно разумевање, показала су бољи резултат у односима с вршњацима из различитих етничких и политичких група. „Деца која су одрасла током рата поседују специфичан увид у значење мира, јер је рат дубоко утиснут у њихово искуство” (Piggott, 2007).

3. Историјски и друштвени контекст

Ратови на Балкану током 1990-их представљају један од најтежих и најстрашнијих периода у савременој европској историји. Њихови корени леже у распаду СФР Југославије, који је започео крајем 1980-их година. Претпоставка да ће југословенска федерација опстати у економском и политичком смислу показала се као неоснована, јер су етничке и политичке тензије ескалирале у отворене оружане сукобе. Ратови који су уследили били су обележени не само територијалним тежњама, већ и етничким чишћењима и систематским кршењем људских права, што је довело до великих страдања цивилног становништва. Ови сукоби нису вођени због религије, него је религија пре свега служила као једина видљива разлика којом су етнички сродни народи могли лакше да артикулишу много дубље и сложеније разлоге за своје сукобе (Јанковић, 2024а: 30).

Конфликти у Босни и Херцеговини, Хрватској, на Косову и у другим деловима бивше Југославије нису били само борбе за територијалну контролу, већ и дубоко укоренили сукоби међу различитим националним, верским и етничким групама. Ови ратови оставили су трајне трауме у друштвима региона. Посебно је погођено цивилно становништво, а међу њима су деца представљала једну од најугроженијих категорија – изложена насиљу, ратним злочинима, сексуалном насиљу, као и принудном расељавању.

Многобројни примери страдања могу се видети у сведочењима деце која су преживела ратне страхоте – од избеглица са Косова 1999. године, до деце која су током рата у Босни и Херцеговини сведочила масакрима, губитку чланова породице и животу у избегличким камповима. У оба случаја, ова деца су била лишена нормалног детињства и сигурности породичног окружења, што је оставило дубоке последице на њихов психички развој и животне токове.

Последице ових конфликта нису остале само на индивидуалном нивоу – друштва у постконфликтном периоду често нису успела да интегришу децу која су преживела ратна страдања. Та деца су била означавана као „жртве рата”, што је доводило до додатне маргинализације и стигматизације. У многим случајевима, то је резултирало њиховим искључењем из редовних образовних токова, друштвених активности и касније – са тржишта рада. Посебно у Босни и Херцеговини, деца из избегличких или расељених породица често су носила терет „погрешне етничке припадности”, што је додатно отежавало њихову социјалну интеграцију и стицање пуноправног грађанског статуса.

3.1. Деца Балкана: трауме, последице и садашња улога

Деца рођена на Балкану током оружаних сукоба 1990-их (ратови у Хрватској, Босни и Херцеговини, на Косову и Метохији и у деловима бивше Југославије) одрасла су у изузетно тешким околностима. Многи од њих су доживели трауме – од директних искустава рата (бомбардовања, избеглиштва, губитка чланова породице) до дугорочног живота у нестабилности и сиромаштву. Носили терет колективне кривице – често су расли у окружењу у којем су политичке и националистичке елите упорно понављале приче о „нашим жртвама” и „њиховим злочинима”, чиме су нека деца одмалена учена да свет гледају кроз призму поделе и непријатељства. Патили од последица друштвене транзиције – после ратова су уследиле економске кризе, корупција, урушавање институција и несигурна будућност, што је додатно отежало њихово одрастање. Многи и сада осећају психолошке последице: Многа деца из тог периода данас се боре са ПТСП-ом, депресијом, анксиозношћу, понекад и са зависностима. Имају проблеме са поверењем и идентитетом. Неки су одрасли са дубоким неповерењем према „другима” и са врло израженим, често ригидним националним идентитетом. У неким местима школовање је било етнички подељено („две школе под једним кровом” у БиХ), што је додатно цементирано разлике. Миграције. Велики број младих са Балкана из тог периода данас живи и ради у иностранству, што је и последица трауме и последица немогућности да виде будућност у својим земљама.

На Косову су деца која су изгубила родитеље или били сведоци насиља током оружаних сукоба често доживљавала дискриминацију, не само у друштвеном животу, већ и од институција које нису пружале одговарајућу заштиту. Истраживања указују да су деца са ратним искуствима често показивала ниже образовне исходе и ограничене могућности за лични развој и интеграцију, јер је друштвена инфраструктура била дестабилизвана и недовољно опремљена за адекватан одговор (Јансен, 2005: 128).

Профили те деце данас су обележени кључном дилемом, да ли ће бити „нови ратници или градитељи мира?” Истина је да постоје оба правца. Неки су заробљени у наративима освете и националне искључивости – што се види у повременим политичким тензијама и мржњи која избија на друштвеним мрежама и спортским догађајима. Али многи други су изабрали да буду градитељи мира – они који раде на помирењу, дијалогу, људским правима, уметности која повезује, невладиним организацијама које промовишу суживот и истину. Постоје бројне иницијативе на Балкану у којима млади из различитих етничких група заједно раде на пројектима који промовишу толеранцију и заједничко памћење прошлости без мржње. У неком ширем смислу, деца рата с Балкана данас носе у себи велику снагу: они знају цену рата, јер су га преживели на сопственој кожи. Они најбоље могу разумети колико је мир драгоцен. Деца Балкана из 1990-их данас су на раскршћу: могу бити или носиоци старих рана или градитељи нових мостова. Питање није само шта ће они изабрати, него и колико ће друштва у којима живе подржати њихову одлуку за мир.

Бројке о деци се разликују зависно од извора, јер нису сва страдања једнако документована. Приближни подаци наводе да је у Босни и Херцеговини (1992–1995), према подацима Истраживачко-документационог центра из Сарајева, у рату у БиХ страдало око 3.372 деце, од тога, највећи број убијене деце долази из Сарајева (преко 1.600 током опсаде). Многи од њих су убијени снајперском ватром или гранатирањем док су ишли по воду, играли се или стајали у редовима за хлеб (ИДЦ, 2007).

Током рата у Хрватској (1991–1995) погинуло је око 402 деце, према подацима Министарства бранитеља Републике Хрватске. Многи су страдали током напада на цивилна подручја, нарочито у Вуковару, Дубровнику и околним селима (Министарство хрватских бранитеља, 2023).

Према подацима Фондације за хуманитарно право, током рата на Косову (1998–1999) страдало је око 1.024 деце — албанске, српске и ромске националности (ФХП, 2021).

Током НАТО бомбардовања 1999. Савезне Републике Југославије, према неким подацима — нпр. Комесаријата за избеглице и Министарства здравља — страдало је око 79 деце у Србији и Црној Гори. Најпознатији пример је погибија троје деце у Варварину приликом рушења моста, или случај мале Милице Ракић у Батајници (Комесеријат за избеглице, 2015; Министарство здравља, 2019).

Прецизан број деце рођене током ратова је теже дати јер нису вођене такве статистике на нивоу сукоба. Али уопштено: у Босни и Херцеговини процене говоре о десетинама хиљада деце рођене током рата (1992–1995) (UNICEF, 2005). У Хрватској и Србији је такође велики број деце рођене током ратних година, нарочито 1991–1995. у Хрватској и 1999. у Србији. То су генерације које данас имају 25–35 година и чине демографско језгро савременог Балкана.

Деца рођена током ратова 1990-их на Балкану одрасла су носећи терет сукоба које нису изазвала. Неки су изабрали да тај терет носе као камен мржње, други су га претворили у мост разумевања. Приче Асима из Горажда и Филипа из Србије показују да траума рата не мора водити у нову мржњу. Она може постати покретач за стварање другачијег, хуманијег Балкана. Њихов избор да граде, а не да руше, говори да будућност није унапред одређена прошлошћу. Они доказују да „деца рата” могу бити не освајачи територија, него ослободиоци сећања – ослобађајући га од мржње и претварајући га у темељ мира. Јер мир не доноси заборав, већ храброст да се суочимо са истином и да, упркос свему, пружимо руку.

4. Студије случаја

Ово поглавље представља две студије случаја које илуструју различите начине на које су млади људи, рођени током рата на простору бивше Југославије, били погођени наслеђем конфликта. У оба случаја анализирају се личне приче, психолошке последице и друштвени контекст у ком су одрасли. Посебан фокус стављен је на динамику идентитета, однос са породицом и заједницом, као и на улогу културе сећања у обликовању личних и колективних наратива.

Фројдова теорија трауме, развијена кроз радове о хистерији, сновима и несвесном, полази од претпоставке да трауматска искуства која се не могу одмах психички обрадити бивају потиснута у несвесно, где настављају да делују у виду симптома анксиозности или понављања (Freud & Breuer, 1950.) Посебно релевантна за ову анализу јесте идеја *одложене акције* (*Nachträglichkeit*), према којој се траума често схвата и обрађује тек ретроактивно — у светлу каснијих догађаја. У каснијим радовима, нарочито у „Мојсију и монотеизму” (1939), Фројд уводи концепт трансгенерацијске трауме, тврдећи да се неки дубоко репресирани догађаји могу преносити симболички, културно или психичким набојем са генерације на генерацију. Ово „наслеђе трауме” не подразумева нужно свесно сећање на догађај, већ представља „инсталирање” трауме у несвесну структуру потомака, који могу реаговати на одређене ситуације без свести о извору тих реакција.

4.1. Случај 1: Младић – дете ратног силовања

У првом случају реч је о младићу рођеном као последица ратног силовања, при чему траума није резултат непосредног искуства, већ наслеђена преко породичних и друштвених структура. Према фројдовској логици, овај појединац носи несвесно наслеђе трауме које је потиснуто и неинтегрисано, али делује на његову психичку структуру. Траума мајке и друштвена стигма преносе се не само кроз наративе и васпитање, већ и кроз оно што је „изречено ћутањем” — погледима, дистанцом, nelaгодом — што Фројд препознаје као деловање несвесног. Тај „туђи” догађај постаје део личног идентитета, кроз механизме пројекције, идентификације и унутрашње борбе са неименованим осећањима кривице или одбачености.

4.1.1. Биографски подаци, однос са породицом и заједницом

Младић је рођен почетком 1993. године у Босни. Мајка га је родила након што је била жртва ратног силовања током етничког чишћења. Одрастао је у породици медицинске сестре која га је усвојила, јер га мајка због личне трауме и друштвене стигме оставила у болници. Заједница је избегавала отворене разговоре о његовом пореклу, али су постојали шапати и наговештаји који су утицали на његов осећај припадности и личне вредности.

4.1.2. Психолошке последице и обрада трауме

Током одрастања испољавао је анксиозност, потешкоће у везивању и осећај одбачености. У адолесценцији су се јавиле депресивне епизоде и тешкоће у регулацији беса. Тек у касним тинејџерским годинама, уз подршку психолошког саветовања и укључивањем у програме подршке преживелима рата, почиње да разуме контекст свог настанка и да прихвата свој идентитет. Терапија се показала као кључна за превазилажење интернализоване стигме.

4.1.3. Утицај ратног наслеђа на лични идентитет и друштвене односе

Иако у почетку одбацује свој идентитет као „дете силовања”, временом и под утицајем образовања и активизма почиње да преобликује наратив о себи. Постаје активан у невладиним организацијама које се баве изградњом мира и подршком маргинализованим групама³. Одлази да упозна мајку, касније и оца и његов однос са њима остаје комплексан. Кроз рад на себи развија капацитет за емпатију и разумевање њихове трауме, срећан и захвалан породици која га је усвојила.

4.2. Случај 2: Младић рођен током рата (без директног насиља)

У другом случају, младић није директно изложен ратном насиљу, али одраста у окружењу обележеном сећањем на рат. Фројдова концепција културног несвесног помаже у разумевању начина на који се колективна траума интернализује — кроз породичне митове, емоционалну дистанцу мајке, друштвене тензије и репресивне наративе.

4.2.1. Биографски подаци, породична атмосфера и друштвени контекст

Младић је рођен 1993. године у Србији, у породици са мајком и баком. Мајка је била официр ЈНА коју је рат затекао у Хрватској. Након рата, мајка борећи се за професионалну позицију пренабрегава знаке посттрауматског стресног поремећаја, и никад не тражи професионалну помоћ. Њен однос према прошлости је амбивалентан — избегава разговоре, али у појединим ситуацијама испољава интензивне емоције и бес. Младић одраста у таквој атмосфери додатно оптерећеној бомбардовањем Србије 1999. а школа и медији појачавају наративе националне жртве и херојства и лабилност његовог самопоуздања.

4.2.2. Психолошке и друштвене последице

Током школовања, младић показује интересовање за историју и друштвене науке, али се бори са осећајем нејасног идентитета и непријатељским наративом своје генерације у окружењу због свог статуса, ванбрачног детета. Тинејџерске године проводи у потрази за припадношћу, самопоуздањем, експериментишући у својим ваннаставним ангажовањима. Упознавање са радом организација за мир и правду омогућава му нову перспективу. Постепено напушта наметнуте наративе и развија критички однос према прошлости.

3 Сада и сам води једну организацију.

4.2.3. Рефлективни идентитет и превазилажење трауме

Кроз образовање и ангажовање у цивилном сектору, овај младић гради рефлективни идентитет, способан да укључи породично и колективно наслеђе без поистовећивања са њим. Његова прича илуструје како културно несвесно може бити деконструисано уз подршку дијалога, образовања и критичке мисли.

5. Анализа истраживања

Ово поглавље доноси компаративну анализу два одабрана случаја, али и још примера, са циљем дубљег разумевања искустава деце рођене или одрасле током ратних конфликта 1990-их на простору бивше Југославије. Истражују се разлике и сличности у њиховим наративима, перцепцијама прошлости, као и у начину на који су се носили са наслеђеним траумама и механизмима помирења у друштвеном и породичном контексту.

5.1 Поређење два случаја: разлике и сличности искустава

Упоређивањем два случаја — једног из Босне и Херцеговине и другог из Србије — уочене су кључне разлике у доживљају рата, приступу сећању и доступности подршке у постконфликтном периоду. Док је у једном случају постојала релативно организована подршка за младе (путем НВО, школа и медија), у другом су институционалне празнине и друштвена ћутња оставиле дубље трагове у виду нерешених питања идентитета и изражене социјалне дистанце, због званичне политике негирања учествовања у сукобима.

Ипак, сличности се огледају у осећању изгубљеног детињства, у неприсутности родитеља (пре свега због рата, али и др. разлога), али и у начинима на које су интервјуисани испитаници покушавали да реконструишу смисао и поврате контролу над наративом сопственог одрастања. У оба случаја, млади су наводили да је постојала снажна свест о томе да су одрастали „са ратом у позадини”, чак и онда када су били физички далеко од борбених дејстава.

Поређењем животних прича испитаника из Босне и Херцеговине и из Србије, уочене су специфичности, али и снажни заједнички обрасци у начину на који је искуство рата било утиснуто у њихова одрастања. Док је у Босни и Херцеговини послератна урбана култура допринела стварању простора за отвореније дијалоге и иницијативе за помирење, у Србији је, према сведочењима, „негиран рат као део колективног идентитета, без много простора за питања.” Младић из првог случаја, каже: „Нико ми никад није рекао шта се стварно десило. Знао сам да је био рат, да смо изгубили неке људе, али све је било обавијено неком маглом. Све до факултета нисам схватао колико смо сви у томе били унутра.” (Halilovich, 2013: 127).

С друге стране, испитаник из другог случаја наводи: „Моја мајка никада не прича о ономе што се десило. Само каже – ‘живи даље’. Али ја осећам да нешто фали. Као да сам одрастао у сенци нечега што не разумем.” (Eastmond, 2007: 258).

5.2 Трауматски ефекти и интергенерацијски пренос

Једна од кључних тема која је изашла из анализа јесте питање интергенерацијског преноса трауме. Испитаници су често описивали како се ретко говорили о рату, али су ”ипак биле пренете. Траума, иако често неноминована, била је присутна у породичном простору, кроз нелинеарне наративе, кривицу, или пак кроз сталну потребу за „заборавом”.

Утицај трауме се манифестовао и у потешкоћама у процесуирању конфликта у личном и колективном идентитету. Неки су истицали осећај расцепљености – између породичног наслеђа и друштвених наратива, између онога што се памти и онога што се не сме или не жели помињати. Нарочито је упечатљив интергенерацијски пренос трауме. Испитаници су често описивали наизглед необјашњиву анксиозност⁴ или хипервигиланцију⁵ у својим окружењима. Тишина о прошлости није значила њено одсуство, већ присутност у виду емоционалних реакција, ригидности у вредносним ставовима, па чак и снажног осећаја „обавезе” да се настави нека „неиспричана борба.” **Пример:** младић из првог случаја, сведочи: „Моја мајка ми је рекла: ‘Ми смо све изгубили, али ти мораш знати ко си’. Али ко сам ја ако не знам шта се догодило?’” (Маџек, 2009: 186) Такве изјаве указују на постојање наратива празнине, у којем се млади осећају обавезним да одрже породичну или колективну меморију, иако им недостају јасни оквири и алати за то.

5.3 Утицај културе сећања: стигма, ћутање и процесуирање прошлости

Култура сећања, као скуп званичних и незваничних пракси памћења, одиграла је кључну улогу у обликовању перцепција код младих. У случајевима где је постојала доминација етнонационалних наратива и ревизионистичких интерпретација, дошло је до дубље сегрегације у погледу историјске истине. То је допринело томе да се стигма према „другом” одржи и пренесе кроз генерације, уз истовремену неспремност да се преиспита сопствена позиција.

С друге стране, у срединама где је било простора за критичко сећање – кроз уметност, образовање, рад активистичких група и НВО – уочава се спремност млађих да поставе питања, траже одговоре и преиспитају званичне наративе. Управо у тим контекстима јављају се иницијативе за грађење мостова, сећање „одоздо”, као и индивидуалне стратегије отпора култури ћутања.

Посебно је важно истаћи улогу жена у овом процесу – мајки, бака и активисткиња – које су често биле носиоци алтернативне меморије, неговања емпатије и отварања простора за дијалог унутар породица и заједница.

4 Тескоба (анксиозност) тј. тескобност је стање осећаја престрашености, страха све до панике, уз психомоторну (телесну) напетост и унутрашњи немир, те постојање осећаја као да ће особа ”експлодирати”.

5 Хипервигилантност је осећај сталне будности који може бити узрокован анксиозношћу, шизофренијом и посттрауматским стресним поремећајем (ПТСП).

Разлике у култури сећања значајно утичу на процес помирења и индивидуалног суочавања са прошлошћу. У контекстима где је доминантан наратив етничке жртве, млади су често изразили осећај притиска да се идентификују с једном верзијом истине.

Пример младића из Мостара који наводи: „У школи учимо једну историју, код куће другу, а на интернету сасвим трећу. Које да верујем? Имам осећај да се свађају у мени.” (Halilovich, 2013: 142).

Супротно томе, у срединама где делују НВО које се баве процесима дијалога и критичког сећања (нпр. Центар за ненасилну акцију или Докумен – Центар за суочавање с прошлошћу), млади наводе осећај оснаживања и могућности да граде сопствене наративе. **Пример** учеснице радионице са Косова о сећању: „Први пут сам могла да кажем шта мислим, да чујем ‘другу страну’, и да не осетим страх. То ми је дало наду да можда не морамо живети у сталном неповерењу” (Документа, 2017).

Овакви примери указују на важност простора за артикулацију сећања, али и на улогу образовања, уметности и активизма у деконструкцији наметнутих и често монолитних наратива.

6. Потенцијал архитектуре памћења на изградњу мира

Култура сећања у постконфликтним друштвима има двојаку улогу – она може продубити друштвене поделе ако се користи за учвршћивање националистичких наратива, али такође може бити снажан инструмент помирења и изградње мира ако се развија на инклузиван, критички и емпатичан начин.

6.1. Промоција мира кроз образовање и друштвене програме

Едукативни програми који обрађују ратна искуства и трауме имају велики потенцијал у процесу изградње мира. Један од таквих примера је пројекат „Образовање за мир” који спроводи организација *Centar za nenasilnu akciju* у Босни и Херцеговини и Србији. Програм укључује радионице у школама, обуке за наставнике и рад са младима који уче о различитим перспективама прошлости, развијају критичко мишљење и оснажују се за активно грађанство (Центар за ненасилну акцију, 2023).

Слично, иницијатива „Млади се сећају” (*Youth Initiative for Human Rights*) кроз размене, документарне пројекте и јавне акције настоји да младе људе из региона укључи у разговор о ратној прошлости и промоцији мира (*Youth Initiative for Human Rights*, 2022).

6.2. Улога меморијских простора и активности

Меморијални центри и места сећања имају важну улогу у процесу суочавања са прошлошћу. Меморијални центар Поточари у Сребреници представља један од најзначајнијих симбола културе сећања у региону.

Посвећен жртвама геноцида из 1995. године, овај центар је место жалости, али и образовања и дијалога – кроз изложбе, сведочења и посете младих из целог региона (Меморијал Центар Сребреница – Поточари, 2024).

У Хрватској, град Вуковар представља снажан симбол страдања, али и потенцијалне обнове односа. Програми као што су „Дани сећања на Вуковар”, у организацији државе и различитих удружења, имају за циљ очување културе сећања, али изазивају и критике када не укључују све наративе и групе страдалих (Вуковар Меморијал, 2023).

Уметничке активности такође играју значајну улогу – пројекти попут „4 лица Омара” или позоришни комади који тематизују ратна искуства (нпр. „Сарајевска свакидашњица”) стварају емпатичан простор за разговор и суочавање (Сава, 2022).

6.3. Употреба личних и колективних наратива у изградњи мира

Личне приче преживелих имају снагу да деконструишу стереотипе и поделе. Пример за то је регионални пројекат ратних ветерана „Долазимо у миру” који кроз сведочења о ратним искуствима, болу, отпору и храбрости, ствара контрнаративе доминантним милитаристичким и патријархалним приказима рата и комеморација (Центар за ненасилну акцију, 2025).

Такође, иницијатива „Mir-Peace-Мир”, коју реализују различите НВО у оквиру мировних кампања, користи наративне методе (прикупљање животних прича, сведочења и фотографије) како би подстакла емпатију и солидарност међу различитим етничким и верским групама (Mir-Peace-Мир, 2023).

Кроз све ове активности, култура сећања добија потенцијал да буде не само начин обраде прошлости, већ и основа за изградњу отпорног, инклузивног и праведног мира.

Потребна је и већа медијска видљивост досадашњих ходачасних активности ветерана, оних који имају лично искуство учешћа на бојиштима, на основу којих сведоче да је веће херојство изграђивање мира него учешће у оружаним сукобима (Јанковић, 2024: 317).⁶

8. Закључак

8.1. Базични налази

Студија случаја која се бави утицајем културе сећања на изградњу мира у постконфликтним друштвима показала је да култура сећања може бити двоструки алат. Са једне стране, ако се не користи критички, може продубити поделе и затворити простор за помирење, али са друге стране, ако се улагање у културу сећања базира на инклузивности и разматрању различитих перспектива, може бити кључни фактор у процесу помирења. Примери као што су Меморијал Центар Сребреница – Поточари, пројекти као што је „Млади

6 У тим ходочасним активностима учествује и мајка Филипа, младић из студије случаја 2.

се сећају” и иницијативе попут „Mir-Peace-Мир” показују да када се култура сећања третира као алат за дијалог, она може подстаћи помирење, критичко разматрање прошлости и грађење будућности у миру.

Нарочито је важно напоменути да лични и колективни наративи, ако су отворени и свеобухватни, могу допринети значајном разоружању мржње и побољшању међуетничког поверења. Такви наративи дају глас жртвама и преображавају начин на који се гледа на прошлост и будућност, стварајући простор за исцељење и издржљивост у заједницама које су преживеле конфликте.

8.2. Препоруке за будућа истраживања

Будућа истраживања могу се усмерити на дубље разумевање конкретних механизма којима култура сећања утиче на процес помирења. На пример, било би корисно истражити како различити облик меморијализације (установе, уметност, јавни простори) утичу на различите друштвене групе, посебно у мултиетничким друштвима. Истраживање културе сећања у региону Западног Балкана, као што је случај у Србији, Босни и Херцеговини и Хрватској, могло би пружити драгоцене увиде у контексте постконфликтних напетости и процеса помирења. Такође, истраживање улоге нових медија и дигиталних платформи у ширењу наратива и како онлајн заједнице могу допринети процесима помирења представља важан правац који треба истражити (Кус, 2023).

Истраживање потенцијала памћења код млађих генерација и њихову перцепцију рата и мира могло би пружити драгоцене увиде у будућност мира у постконфликтним друштвима. Наравно, важно је истражити и специфичне иницијативе које се фокусирају на друштвену инклузију и оснаживање маргинализованих група у овим процесима, као што су жене, мањине и млади који су били директно погођени конфликтима. Потребно је радити на деконструисању патријархата у комеморацијама (Јанковић, 2025).

8.3. Практична имплементација

Из резултата ове студије произлазе бројне препоруке за будућу политику, образовање и друштвене праксе у постконфликтним друштвима. Прво, важно је да државне и локалне власти, као и невладине организације, наставе с развојем и подршком меморијским центрима и пројектима који подстичу инклузивни наратив о рату и миру. Програм као што је „Сребреница: истина и помирење”, који организује Мир-Peace-Мир, укључује радионице за помирење и дијалог и већ је показао значајан утицај на размену различитих наратива између бивших противника (Mir-Peace-Мир, 2023).

Стварање образовних програма који укључују различите перспективе на рат и помирење помоћи ће у изградњи критичке свести и толеранције. Програми попут „Образовање за мир” у Босни и Херцеговини показују да едукација која обухвата ратне трауме, али истовремено подстиче развој конструктивног дијалога, има потенцијал да смањи конфликте и изгради поверење у будућности (Центар за ненасилну акцију, 2023).

Такође, политичке институције треба да размотре интеграцију културе сећања у свој дневни рад, као и у подршку активностима које повезују различите друштвене групе у процесу помирења. Подстицање дијалога унутар заједница и развој друштвених платформи које омогућавају размену личних прича и наратива може бити снажан алат у промовисању помирења. Пример за ово је „Сведочанства жена: Против рата, за мир”, пројекат који прикупља личне приче и изложбе преживелих који су раније били на супротним странама у конфликту, али који сада раде на помирењу и изграђивању заједничке будућности (Жене у црном, 2022).

Заједнички радуметника, образовних радника и невладиних организација на развоју културе мира у друштву требало би да постане важан део образовне политике и друштвених реформи у постконфликтним друштвима.

Литература

- Assmann, A. (2010) *Kommunikative und kulturelle Erinnerung*. In: *Kulturelle Gedächtnis*. München: C.H. Beck.
- Bergman, M. (2004) Discrimination and child welfare in post-war Kosovo: A social perspective. *International Journal of Social Policy*, 32(2), pp. 5-60.
- Документа - Центар за суочавање с прошлoшћу. (2017) *Извештај о активностима: Рад са младима и култура сећања*. Загреб: Документа.
- Eastmond, M. (2007) Stories as Lived Experience: Narratives in Forced Migration Research, *Journal of Refugee Studies*, 20(2), pp. 248–264.
- Freud, S. (1939) *Moses and Monotheism*. Trans. K. Jones. London: Hogarth Press.
- Freud, S. and Breuer, J. (1950) *Studies on Hysteria*. Trans. A.A. Brill. New York: Basic Books. (Original work published 1895)
- Galtung, J. (1996) *Peace by Peaceful Means: Peace and Conflict, Development and Civilization*. Oslo: International Peace Research Institute.
- Halilovich, H. (2013) *Places of Pain: Forced Displacement, Popular Memory and Trans-local Identities in Bosnian War-Torn Communities*. New York: Berghahn Books.
- Herman, J.L. (1997) *Trauma and Recovery: The Aftermath of Violence – From Domestic Abuse to Political Terror*. New York: Basic Books.
- ИДЦ – Истраживачко-документациони центар. (2007) *Босанска књига мртвих: Људски губици у БиХ 1991–1995*. Сарајево: ИДЦ.
- Јанковић, С. (2024) Ходочасне активности ратних ветерана на просторима бивше Југославије. У: Кубурић, З., Ђумура, Љ. (ур.) *Култура ходочашћа*. Нови Сад: Центар за емпиријска истраживања религије, стр. 311-320.
- Јанковић, С. (2024а) Сукоб на Балкану кроз призму религије – база непроцењиве вредности мира. *Религија у међународним конфликтима савременог света* (30). Београд: Института друштвених наука (Форума за

- религијска питања и Центар за социолошка и антрополошка истраживања ИДН) и Нови Сад: Центар за емпиријска истраживања религије.
- Јанковић, С. (2025) Којеморација ратова кроз призму патријархата. *Род и мир на Балкану: трасирање пута напријед*. Сарајево: ТПО Фондација у партнерству са Универзитетским гендер ресурсним центром Универзитета у Сарајеву, Фондацијом ЗАТО и 19 Универзитета из Босне и Херцеговине, Хрватске, Србије, Црне Горе и Македоније.
 - Jansen, S. (2005) War and its effects on children in Bosnia and Herzegovina. *Journal of Child Psychology*, 26(4), pp.123-142.
 - Комесаријат за избеглице и миграције Републике Србије. (2018) Извештај о последицама НАТО бомбардовања на децу. Београд: Комесаријат за избеглице.
 - Маček, I. (2009) *Sarajevo Under Siege: Anthropology in Wartime*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
 - Министарство здравља Републике Србије. (2019) Здравствене последице НАТО агресије – посебан осврт на децу жртве. Београд: Министарство здравља.
 - Piggott, L. (2007) *Children, War and Peace: The Role of Children in Post-Conflict Reconstruction*. London: Routledge.
 - United Nations Children's Fund - UNICEF (2005) *Children in War*. United Nations Children's Fund.
 - Winnicott, D. (2000) *Играње и стварност*. Превела са енглеског Милица Минт. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Интернет извори:

- Центар за ненасилну акцију. (2023) *Образовање за мир*. Доступно на: <http://www.cna.ba>, приступљено 4. маја 2025.
- Центар за ненасилну акцију. (2025) *Долазимо у миру*. Доступно на: <https://nenasilje.org/nova-knjiga-dolazimo-u-miru-rad-sa-ratnim-veteranima-na-izgradnji-mira/>, приступљено 20. фебруара 2025.
- Фонд за хуманитарно право. (2023) *Досије: Деца убијена и нестала у оружаним сукобима на простору бивше Југославије*. Доступно на: <https://www.hlc-rdc.org>, приступљено 10. маја 2025).
- Кус, Ј. (2023) *Дигитални медији и помирење: Нови изазови и могућности*. Доступно на: <http://www.digitalni-mir.ba>, приступљено 3. маја 2025.
- Меморијал Центар Сребреница – Поточари. (2024) *Геноцид у Сребреници*. Доступно на: <http://www.srebrenica-memorial.org>, приступљено 8. маја 2025.
- Министарство бранитеља Републике Хрватске. (2023) *Попис смртно страдале дјеце у Домовинском рату*. Загреб: Министарство бранитеља. Доступно на: <https://branitelji.gov.hr>, приступљено 10. маја 2025.
- Mir-Peace-Мир, (2023) *Мировне иницијативе и културна сећања*. Доступно на: <http://www.mir-peace-mir.org>, приступљено 8. маја 2025.
- Сава, А. (2022) *Сарајевска свакодневница: позориште помирења*. Театар

- за мир. Доступно на: <http://www.sarajevskasvakodnevisa.ba>, приступљено 2. маја 2025.
- Вуковар Меморијал. (2023) *Дани сећања на Вуковар*. Доступно на: <http://www.vukovar-memorial.hr>, приступљено 2. маја 2025.
 - Youth Initiative for Human Rights. (2022) *Младима за мир: Едукација и размена искустава*. Доступно на: <http://www.yihr.org>, приступљено 1. маја 2025.
 - Жене у црном. (2022) *Сведочанства жена: Против рата, за мир*. Доступно на: <http://www.zeneucрном.org>, приступљено 5. маја 2025.

Svetlana JANKOVIĆ

CHILDREN OF WAR: HEIRS OF SILENCE

Abstract: The subject of the paper is children born or raised during the wars in the Balkans in the 1990s, who face numerous challenges that have consequences for their lives. These children have different experiences, but they have in common growing up in circumstances of extreme insecurity, violence, and trauma. They were often marked by trauma, and some were victims of direct violence. Still, they also suffered the consequences of social and economic destabilization, loss of family (not always in the form of physical absence), deprivation of basic human rights, and suffering due to the conflict.

The paper aims to show how the culture of memory shapes the context of peace through the experiences of children born and raised in war conditions, understanding and processing their past. The methodological framework of the paper is based on qualitative research through case studies of two young men who were conceived during the war - one is a child of rape, the other is not. The selection criteria were personal contact and relevance of the actors. Although they did not directly experience the war, they were affected by the consequences of the conflict through inherited traumas, collective memory, and the post-war social environment. It is concluded that overcoming trauma is possible through education, social programs and psychological therapies. Understanding is key in the peacebuilding process, as it allows for a deeper understanding of the impact of war on new generations. It contributes to the development of a positive attitude towards history, while emphasizing the importance of mutual respect and the value of peace.

Keywords: children of war, culture of memory, inherited traumas, collective memory, peace.